

SÖZLÜ KÜLTÜR ÜRÜNLERİNİN İCRA ZAMANIYLA İLGİLİ BİR TABU: İRAN TÜRKLERİNDEN BİR ÖRNEK

A Taboo Regarding the Performance of Oral Culture Products: An Example from Iranian Turks

Gülcan KIZILÖZEN*

Öz

Günümüz halk edebiyatı araştırmalarında bağlam merkezli araştırmaların geçmişe oranla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Saha araştırmasına dayalı çalışmalarda, derlenen anlatı metinleriyle birlikte bu anlatıların yaratılıp aktarıldığı ortam dikkate alınmaktadır. Bu ortama bağlı olarak anlatıcı, dinleyici, anlatı zamanı ve yeri ile ilgili veriler halk edebiyatı çalışmalarına dâhil edilmektedir. Ancak, halk edebiyatı araştırmalarında bağlamın dikkate alındığı günümüzde sözlü kültür geleneğinin oldukça zayıfladığı da bir gerçektir. Yani köklü bir sözlü kültür ortamında yetişmiş kuşaklar aramızdan ayrılırken yeni kuşağın bu geleneği sürdürmediğini, kısacası sözlü kültür aktarımının oldukça zayıfladığını görmekteyiz. Türk sözlü kültürünün yaşayan son temsilcileri bu dünyadan ayrıldıklarında kuşkusuz bir miti, efsaneyi, masalı veya bir inanç pratiğini kendileriyle birlikte götürmektedirler. Bununla birlikte Anadolu dışında Türk sözlü geleneğinin yaşatıldığı yerlerden biri olan İran Azerbaycan'ında sağlam bir sözlü geleneğin varlığını günümüze aktaran anlatıcılara rastlamak mümkündür. Bu bağlamda incelememizde İran Azerbaycan'ında yaşayan bir masal anlatıcısından derlediğimiz masal ve bilmece anlatım zamanına dair mit, aktarım tarzı ve içeriği bakımından çözümlenmeye çalışılmıştır. Gündüz masal anlatmanın, gece de bilmece sormanın tabu olduğu eski geleneği yansıtan bu mit, genel olarak Türk sözlü geleneğinde anlatım zamanıyla ilgili inanç ve uygulamalarla kıyaslanarak ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İran Türkleri, Masal, Bilmece, Tabu.

Abstract

We can express that in today's folk literature studies, context-centered studies are more common than in the past. In field research studies, the environment in which these narratives are created and transferred together with the compiled narrative texts is taken into account. Depending on this environment, data about the narrator, listener, narrative time and place are included in folk literature studies. However, it is a fact that the oral culture tradition has weakened considerably today, when the context is taken into account. In other words, while the generations that grew up in a deep-rooted oral culture environment are leaving us, the new generation does not continue this tradition, in short, we see that the oral culture environment has weakened considerably. The last living representatives of Turkish oral culture will undoubtedly take a myth, legend, tale or a belief practice with them when they leave this world. However, it is possible to come across narrators who convey the existence of a solid oral tradition in Iranian Azerbaijan, which is one of the places where the Turkish oral tradition is kept alive outside of Anatolia. In this context, in our study, the myth about the time of tale and riddle narration, which we compiled from a storyteller living in Iranian Azerbaijan, has been tried to be analyzed in terms of transmission style and content. This myth, which reflects the old tradition in which telling tales during the day and asking riddles at night is taboo, has been discussed by comparing it with the beliefs and practices related to narration time in the Turkish oral tradition in general.

Key words: Iranian Turks, Tale, Riddle, Taboo.

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-8266-6276, gulcan.kizilozen@inonu.edu.tr

Giriş

Sözlü kültür; bir toplumun duygu, düşünce ve inanç dünyasının yansıdığı ve kuşaktan kuşağa aktarıldığı en elverişli sosyal yapıdır. Gerek gündelik yaşamda kullanılan bir iletişim aracı olması gerekse estetik ifadelerin aktarılmasını sağlaması bakımından sözlü kültür, araştırmacılar için de geniş bir kaynak oluşturmaktadır. Bu nedenle özellikle halk edebiyatı türlerinin bütüncül bir biçimde incelenebilmesi, onların içinden doğduğu sözlü kültür ortamının tespit edilip tanınmasıyla mümkün olmaktadır. Bilindiği üzere bir halk edebiyatı ürünü konusu, şekil ve yapısı, işlevi ve yaratım-aktarım (icra) bağlamıyla bir bütündür. Halk edebiyatı araştırmalarında saydığımız bu dört unsurdan üçü (şekil-yapı, konu ve işlev) her zaman ön plandadır; ancak bu noktada yaratım-aktarım bağlamının gözden kaçırılmaması gereken bir unsur olduğunu belirtmekte yarar vardır. Çünkü bir halk edebiyatı ürünü yaratıcısı, dinleyicisi, yaratım zamanı ve mekânından ayrı değildir. Bir halk edebiyatı ürününün yaratım-aktarım (icra) bağlamı ise, o ürünün anlatıcısı, dinleyicisi, yaratım ortamı ve zamanını ifade etmektedir. Dolayısıyla sözlü kültüre veya folklorla ilişkin halk edebiyatı ürünlerinin her yönüyle incelenmesi ve anlaşılmasında bağlam önemlidir, hatta Alan Dundes'e (2006: 48) göre bu ürünlerin bağlamının derlenmesi hayati değere sahiptir. Çünkü; bağlamın önemine dikkat çeken araştırmacılardan Dan Ben-Amos'un (2006: 33) ifade ettiği gibi "folklorun tarifi, sadece onun konusu olacak parçaların gelişigüzel bir şekilde dahil edilmesi veya hariçte tutulmasına dayanan analitik bir yapı değildir; o kültürel ve sosyal bir temele sahiptir." Buradan hareketle sözlü kültür ürünlerinin derlenmesi aşamasında Bauman'ın (Bauman, 1983: 362-368'den akt. Çobanoğlu, 2005: 314-316) üzerinde durduğu kültürel ve sosyal bağlamın titiz bir biçimde kaydedilmesinde yarar vardır.

Günümüz halk edebiyatı çalışmalarında, sınırlı sayıda olsa da anlatı metinlerinin yanı sıra metnin anlatıcıları, dinleyicileri ve sosyo-kültürel ortamı hakkında bilgiler öne çıkmaya başlamıştır. Özellikle anlatıcıların bir gelenek taşıyıcısı oldukları göz önüne alındığında, halk bilgisi ürünlerinin konularıyla birlikte bu ürünlerin sunum tarzı ve zamanı da önem kazanmıştır. Bu çalışma bağlamı esas alan bir konu ile ilgilidir. Şöyle ki bu makalede İran Türk sözlü geleneğinden tespit edilen masal ve bilmece anlatımının zamanıyla ilgili bir mitin sunulup çözümlenmesi suretiyle sözlü kültür ürünlerinin bağlamı araştırmalarına bir katkı sunulacaktır. Böylelikle Türk halk edebiyatında türlerin tanımlanması ve tasnif edilmesinde göz önünde bulundurulması gereken anlatı zamanı hakkında araştırmaların yoğunlaşmasının gerekliliği vurgulanmak istenmektedir.

Yöntem

Bu makalede saha derlemesine dayalı bir anlatı çözümlemesi yapılmıştır. Öncelikle Güney Azerbaycan (İran Azerbaycanı) bölgesinde daha önce tarafımızca yapılan saha araştırmalarında masalların sıklıkla geceleri anlatıldığını duyup bu anlatımlar yerinde gözlemlenmiştir. Derleme çalışmaları sırasında bazı anlatıcılar gündüz masal anlatmanın doğru olmadığından hatta sakıncalı ve günah olduğundan bahsetmişlerdir; ancak bununla ilgili bir gerekçe ya da anlatıyı nakletmemişlerdir. İzleyen yıllarda anlatım zamanı ile ilgili bu sınırlamanın nedenini bulmak için kaynak kişilerle iletişim kurulmuştur. Araştırmalarımız sonucunda, gündüz masal anlatmanın niçin sakıncalı olduğu hakkında açıklama mahiyetinde bir anlatı tespit edildi. Anlatının kaynağı hakkında şu kısa bilgileri de burada iletmek yerinde olacaktır: Daha önceden de kaynak kişilerimiz arasında bulunan Fatma Tesellizade ve Gülistan Tesellizade kardeşler Türk sözlü geleneği içerisinde doğup büyümüş çeşitli sözlü kültür ürünlerini icra edebilen (özellikle masal ve efsane) anlatıcılardır. İran'ın Erdebil

eyaletine bağlı Halhal şehrinin Hıms köyünde yaşayan kardeşlerin küçüğü Gülistan Tesellizade¹ anlatı icra zamanıyla ilgili oldukça ilginç bir anlatıyı nakletmiştir.

Masal ve bilmecenin anlatım zamanı ile ilgili İran'dan derlenen mit hem orijinal lehçesi hem de Türkiye Türkçesi ile verildikten sonra, Türk halk edebiyatında anlatı türlerinin icra zamanına dair inanış ve uygulamalar kısaca ele alınmış; bu inanç ve uygulamalar tabu kavramı bağlamında değerlendirilmiştir. Ardından yeni anlatmanın ışığında Türk sözlü kültür ürünlerinin icrasında zaman tabusu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle söz konusu türlerin tanım ve tasnifinde yer alması gereken “icra zamanı” meselesi vurgulanmıştır.

İran'dan derlenen mitin² içeriği

Derlenen anlatı Gülistan Hanım'ın orijinal ağız özellikleriyle (Güney Azerbaycan Türkçesi) şöyledir:

“ ‘Günüz nağıl diyen, gece tapbaca diyen! O dünyaya gelmeyeceksen?! Qızıl toqmakı görmeyeceksen?!’

- Toqmak indi bilmiyrem ağaşdı, nemenedii. Toqmakdi, ağaş tekindi toqmak diyerler ona, hoob. Bêçare munı Meşdemi demişdi. Qızıl toqmak ağaşdı Türküsü. O dünyanın meselem ağacından. Günüz nağıl demezler, bizim yerde, gece tapbaca demezler. Qızıl toqmak ağaşdı, qapı dalında olar hemişe. Ona derler toqmak.”

Metnin Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

“ ‘Gündüz masal anlatan, gece bilmece soran! Öbür dünyaya gelmeyecek misin?! Kızıl tokmağı³ görmeyecek misin?!’

-Tokmak şimdi nasıl desem sopa mı, nedir. Tokmak sopa gibi bir şey, tokmak derler ona, tamam mı. Bunu biçare Meşdemi⁴ söylemişti. Kızıl tokmak, Türkçesi sopadır. Mesela, öbür dünyanın ağacından/sopasından.⁵ Gündüz masal anlatılmaz, bizim burada, gece bilmece sorulmaz. Kızıl tokmak sopadır, daima kapı arkasında olur. Ona derler tokmak.”

Sözlü kültür ürünlerinden masal ve bilmecelerin icra zamanına dair inanç ve pratikler

Türk sözlü kültüründe türlerin icra zamanı geçmişten günümüze ya da bir Türk topluluğundan ötekine farklılık göstermiştir. Bu farklılığı anlatıcının kimliğiyle birlikte ele almak daha doğru olacaktır. Şöyle ki eski zamanlarda şaman/kam olarak adlandırılan kimse birden fazla işi üstlenen, olağanüstü birtakım becerilere sahip olan ve öbür dünya ile irtibat kurabilen bir kimseydi. Şaman/kam bir din adamı, sağaltıcı, müzisyen ve bilici olmasının yanı

¹Bir başka kaynak kişi olan Fatma Tesellizade ileri yaşı nedeniyle bilgiyi parça parça hatırlayabildiği için, Gülistan Tesellizade'nin anlatımının yazıya geçirilmesi uygun görülmüştür.

²Derlenen metni genel bir adlandırma ile “anlatı”, özelde ise “mit” olarak ifade etmekteyiz. Bilindiği üzere bir tür olarak mitin belirlenmesi ve terim olarak kullanılması oldukça karmaşıktır. Kimi kez kutsal olanla ilişkilerin aktarıldığı bu metinler, halk inançları ve geleneksel dünya görüşü gibi daha genel ifadelerle değerlendirilmektedir. Tür bağlamında farklı adlandırmalara dair pek çok fikir mevcuttur. Ancak, bu incelemenin sınırları söz konusu tartışmaya elvermeyeceği için makalenin içerisinde adlandırma konusu tartışılmamıştır.

³Kızıl bu anlatıda kırmızı anlamındadır.

⁴Meşdemi, anlatıcının babası için kullandığı hitap sözcüğü (Yörede, İran'daki inanç merkezlerinden biri olan Meşhed'e ziyarete gitmiş kişilere Meşdi denir. “Emi” ise baba anlamında da kullanılan amca sözüdür. *Meşdemi* anlam olarak *Meşhedî/Meşhedli amca* demek. Ancak, amca olmayanlara, büyük birine, tanıdık olmayan kişilere de denir. Babaya Meşdemi demekse, yörede çocukların başka çocuklara bakarak kendi babalarını tanımlama biçimidir. Aile dışı tanımlamanın aile içindeki kullanımı, olarak tanımlanabilir.)

⁵Anlatıda “ağaç” kelimesi sopa anlamında kullanılmıştır. Yörede bu kullanım söz konusudur. Böylesi bir kullanımın Kıpçak kavimleri arasında da olduğunu, “kolağaç” (yani kolağaç) kelimesinin “tokmak” anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Saadet Çağatay “Türklerde Bâtil İnançlar Arasında Tabu”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri 8-14 Ekim 1973*, Başbakanlık Basımevi, Ankara: 1974. s. 371.

sıra iyi bir anlatıcıydı. Destan ya da masal anlatımı bir nevi ritüel olarak kabul edilmekteydi. Daha sonraki dönemlerde ve bazı Türk topluluklarında şaman/kamın bu görevleri ayrı meslekler olarak farklı kimselerde devam ettirilmiş; ancak sözlü geleneğin canlı bir biçimde devam ettiği belirli topluluklarda anlatıcılar tıpkı şamanlar gibi kutlu kimseler olarak algılanmıştır. Örnek olarak;

Güney Sibiryaya Türklerinden Şorlarda, destancılar (kayçılar) koruyucu vasıfları olan kutlu kişiler olarak kabul edilmiştir. Kutlu kişi olarak kabul edilen bu “eelü” (iyeli) destancılara saygı göstermek bir zorunluluktur ve saygı gösterilmediği takdirde günaha girileceğine inanılmıştır. ... Şor destancılarının, Tıva ve Hakas Türklerinin toolçuları ve haycıları gibi, hastaları iyileştirebildiklerine, doğumu kolaylaştırabildiklerine, dünyaya gelen çocukların kutlu ve bahtlı kimseler olmalarını sağlayabileceklerine, ölenlerin ruhlarını Tanrı katına çıkarabileceklerine inanılmıştır (Aça, 2007: 17).

Anlatıcıların toplumdaki yeri tabii ki dönemlere ve Türklerin yaşadığı coğrafyalara göre değişmiştir. Günümüz Anadolu coğrafyasında sözlü geleneğin azalmasıyla birlikte türlerine özgü anlatım zamanları ve tabularla ilgili değişimler gerçekleşmiştir denilebilir. Bugün özellikle masal anlatımının belirli bir zamanının olmadığını, istenilen her zaman diliminde anlatım yapıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte kutsal kimseler tarafından nakledilen anlatıların ve Eliade'nin (1993: 16) ifadesiyle özellikle mitlerin “kutsal bir zaman süresi boyunca (genellikle sonbaharda ya da kışın ve yalnızca geceleyin)” icra edilmesi hususu vurgulanmış, Türk-Moğol kökenli halklarda destanların geceleri ve kış boyunca anlatıldığı vurgulanmıştır.

Sibiryaya Türklerinde özellikle destan ve masal anlatımı akşam ya da geceleri yapılmaktaydı. Destan ya da masal o gece bitmeyecek kadar uzun olursa, anlatıcı icrasına bir sonraki gece devam etmekteydi. Bilindiği üzere Sibiryaya'daki pek çok Türk topluluğunda şamanın yanı sıra belirli kişiler ve meslekler de kutsal iyelerle bağlantılı kabul edilmekteydi. Örnek olarak, yaşlı kadın ve adam kutlu kişilerdi; ikizler doğal şifacılar olarak düşünülmekteydi. Aynı şekilde anlatıcıların da toplumda kutsal ve saygın bir yeri vardı. Kutsal olanla bir bağlantı içinde olan anlatıcının anlatımı sırasında, çeşitli destan kahramanlarının ya da iyelerin anlatımı dinlemeye geldiklerine inanılmaktaydı. Dolayısıyla Türk sözlü geleneğinde adeta sihrî bir fonksiyon üstlenen anlatıların da icra zamanı bir tabu olmuştur. Geleneğin zayıfladığı coğrafyalarda böylesi bir anlatım tabusundan söz etmek mümkün değildir; ancak nadir de olsa buralarda eski geleneğin izlerine rastlanmaktadır.

Günümüzde geleneğin oldukça zayıfladığı bilinmekle birlikte masalların yalnızca geceleri anlatıldığı ve gündüz masal anlatımının yapılmadığına dair bazı örneklerle rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Mehmet Aça (2007: 14), anlatım zamanı ile ilgili incelemesinde H. İbrahim Şahin'in Balıkesir Çepni Kültürü üzerine yaptığı araştırmayı işaret etmiştir. Söz konusu araştırmada bir kaynak kişi, gündüz masal anlatılmasının doğru olmadığını, eğer anlatılırsa dağdaki koyunu kurdun yiyeceğini, çobanın ve hatta masal dinleyicilerinin başına kötü şeylerin geleceğini belirtmiştir (Şahin, 2004: 132).

Anlatı zamanına dair bir başka bilgi de Kazan Tatarlarına ait bir atasözünde korunmuştur. Kazan Tatarları arasında ‘Gündüz masal anlatan adamı kurt yer.’ şeklinde bir atasözü kullanılmaktadır (Gültekin, 2017: 367). Bu atasözünden hareketle gündüz masal anlatmanın Kazan Tatarları arasında da bir tabu olduğu söylenebilir. Şöyle ki gündüz masal anlatılırsa anlatıcıyı bir kurdun yiyeceğine inanılmaktadır.

Anlatı zamanı ile ilgili yukarıda verdiğimiz tabu ve inançlar genellikle masal türü ile ilgilidir. Ancak İran'dan derlenen mitte bilmece sorma zamanının da sınırlandırıldığı yönünde bir bilgi mevcuttur. Türk halk edebiyatı araştırmalarında bilmecelerin icra zamanlarıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma bulunmamakla birlikte bazı araştırmacıların söz konusu tür hakkındaki araştırmalarında birkaç ipucuna rast gelinmektedir. Bilmece sorma zamanı ile ilgili çeşitli Türk boyları arasında ve hatta aynı bölgede yaşayan Türkler arasında dahi farklı eğilimlerin görüldüğünü söylemek mümkündür. Örnek olarak; çiftçilik ve bağcılıkla uğraşan kişiler ürünleri hasat ederlerken işlerin daha çabuk bitmesi için bir araya gelmekte ve iş esnasında birbirlerine bilmece sormaktadırlar. Aynı zamanda Anadolu'da özellikle uzun kış gecelerinde vakit geçirmek için birbirlerine misafirlige giden komşuların bilmece sorup eğlendikleri de bilinmektedir.

Bilmece sorma zamanı ile ilgili başka bir bilgiyi ise Sokolov'un bir incelemesinden ediniyoruz. Bu incelemede Volga yöresi Udmurtlarının hasat sonu, ilkbahar başlangıcı ve yılbaşı gibi yılın belirli dönemlerinde "bilmece geceleri" düzenledikleri kayda geçirilmiştir (1975: 13). Gorno-Altay Özerk Bölgesi'nde de kış akşamları bir ailenin evinde toplanan gençler ve büyükler oyunlar oynayıp birbirlerine bilmeceler sormaktadır (Lvova, 2013: 144). Yine Güney Sibirya Türkleri arasında düzenlenen "bilmece akşamları"nın insanların gözlem gücünü artırdığına ve eğitici amaçlar taşıdığına inanılmaktadır (Lvova, 145). Bilmece sormanın zamanı ile ilgili bir tabuya ise, Türkmenler'de rastlamaktayız. İlhan Başgöz'ün G. Gurbanof'tan naklettiği üzere Türkmenler "gündüz bilmece söyleyenin ensesinde dış çıkacağına" inanmaktadırlar (Gurbanof, 1960: 46-47'den akt. Başgöz, 1974: 30). Türkmenler arasında gündüz bilmece sormanın bir tabu olduğunu; çünkü belirli bir cezası olduğuna inanıldığını görüyoruz. Buna göre, gündüz bilmece soran kişi, ensesinde dış çıkmak suretiyle cezalandırılmış olacaktır.

J.G. Frazer'in (2021: 331) kapsamlı çalışması olan "Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri" adlı eserinde de bilmece sorma zamanı ile ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Örnek olarak; "Kötülüklerin Kovulması" adlı bölümün dipnotlarından birinde Bolang Mongondo'da bir köyde ancak bir ölü olmadığı zaman bilmece sorulmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte bilmecelerin hurafelerle bağlantılı olduğu ve eski zamanlardan beri bir tür kehanet oldukları belirtilmiştir.

Bilmecelerin günümüzde hoşça vakit geçirtme, eğlendirme, iş yükünün ağırlığını alma ve zihin geliştirme gibi işlevleri ön plandadır. Ancak bilmece türü eski zamanlarda dini törenlere, sihirsiz uygulamalara ve tabulara bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Başgöz; Tietze, 1999: 4). Buradan hareketle, bazı kültürlerde zamansız bilmece sormanın bazı olağanüstü ruhları kızdırabileceğine inanılmıştır (Şaul, 1974: 80).

Görüldüğü üzere, bilmece sorma zamanı hakkında masal türünde olduğu gibi bütün Türk boylarında ve coğrafyalarında genel bir tercih ya da inanç yoktur. Sözlü geleneğin canlı bir biçimde yaşatıldığı yörelerde masal anlatımının geceleri yapıldığı, gündüz masal anlatılamayacağı düşüncesi hakimdir. Bilmeceler ise yöreye göre hem gündüz hem geceleri sorulabilmekte, zamanla ilgili tabunun görüldüğü yerlerde ise bazen gece bazen de gündüz bilmece soranların cezalandırılacağına inanılmaktadır. Böylelikle, bilmecelerin icra zamanının çeşitliliği ile birlikte bilmece sormanın sakıncalı olduğu zamanların da çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür.

İran'dan derlenen mitin masal ve bilmece icra zamanına dair tabu bağlamında çözümlenmesi

Sözlü kültür ürünlerinden masal ve bilmece icra zamanına dair yukarıdaki bölümde verilen bilgiler göz önünde bulundurularak bu bölümde İran'dan derlenen mit çözümlenmeye çalışılacaktır. Öncelikle masal ve bilmece icra zamanına dair anlatıyı bir mit olarak değerlendirdiğimizi ve bu mitte bir tabunun görüldüğünü söyleyebiliriz. Dolayısıyla konunun daha net anlaşılması bakımından bu bölümde mit ve tabu kavramları ile ilgili kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Eliade'nin (1993: 13) ifadesiyle;

Mit kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, 'başlangıçtaki' masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözgelimi bir ada, bir tür bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır.”

Mitlerin insan davranışlarının düzenlenip belirlenmesinde etkili olduğu açıktır. Şöyle ki Eliade (1993: 14) yine mitin başlıca işlevinin insanın bütün anlamlı davranış ve törenlerine örnek oluşturabilecek modelleri ortaya koyduğunu belirtmiştir. İncelediğimiz anlatı da sözlü kültür ürünlerinin icra zamanı ile ilgili yasakları öbür dünya inancıyla harmanlayarak vermesi bakımından insan davranışlarını düzenleyen ve bunun nedenini belirten bir mit olarak değerlendirilebilir. Bu mitte dikkatimizi çeken en önemli öge ise anlatım zamanına dair yasak ve cezalardır. Bu yasak ve ceza olgusunu ise genel olarak tabu kavramı çerçevesinde değerlendirmemiz mümkündür.

Tabu kelimesi dünya literatürüne Polinezya dilinden girmiş bir birleşik kelimedir. *Ta*= işaretlemek, *Pu*=olağanüstü, *dikkat çekici, şaşırtıcı* şeklinde anlamlandırılmaktadır. Yani kelimenin tam karşılığı ile tabu *olağanüstü veya şaşırtıcı olanı işaretlemek* şeklinde anlamlandırılmıştır (Örnek, 2014: 37). 18. yüzyıldan itibaren antropologlar, etnologlar ve halkbilimciler tarafından sıkça kullanılan bu kelime, geleneksel kültüre bağlı toplumlarda sıkça rastlanan bir yasaklar bütünüdür. Kimi zaman kutsal olan kimi zaman da kirli olarak kabul edilen kişi, olay, nesne hatta sözcüklerle ilgili yasaklar tabu bağlamında değerlendirilmektedir.

20. yüzyılın başında tabu ile ilgili en ayrıntılı çalışmalardan birini yapan kişi James George Frazer'dir. Frazer, (2019: 13) “Ruhun Tehlikeleri ve Tabu” olarak dilimize çevrilmiş araştırmasında önceleri tabuyu Okyanusya adalarındaki ilkelere ait bir inanç olarak değerlendirdiğini; fakat araştırmaları derinleştikçe tabunun pek çok toplumda farklı adlarla da olsa dini, toplumsal, siyasi, ahlaki ve ekonomik bütün yanları veya unsurlarıyla bir toplum yapısı oluşmasına büyük ölçüde katkıda bulunan bir dizi hurafe sisteminden sadece bir tanesi olduğu sonucuna vardığını ifade etmektedir.

Tabu konusunda çözümlenmeleri olan Mary Douglas ise, toplumda muğlak yani belirsiz şeylerin tehdit edici olarak kabul edildiğini ve bunu önlemek için bir tür toplumsal sözleşme olan tabular yoluyla belirsizliğin ortadan kaldırıldığını ifade eder. Douglas'ın (2017: 14) ifadesiyle; “Tabu saldırıya açık ilişkileri kuşatmaya yönelik uzamsal sınırlardan, fiziksel ve sözel işaretlerden oluşan bir söz dağarı bina eden kendiliğinden bir kodlama pratiğidir. Koda riayet edilmediği takdirde, tabu belli tehlikeleri yaratma tehdidinde bulunur.” Buna

ilave olarak, işlev kuramının kurucusu olarak kabul edilen Radcliffe-Brown da tabuların koruyucu bir işleve sahip olduğunu ileri sürmektedir (Radcliffe-Brown, 1952'den akt. Douglas, 2017: 13).

Tüm bu tespitlerden yola çıkarak tabuyu şöyle izah etmemiz mümkündür: Tabu, kutsal olduğuna inanılan insanlar ve varlıklar ile ilgili çeşitli sınırlama ve yasaklar ile kirliliği olduğu düşünülen kişi ve durumlardan kaçınmaları içeren söz ve eylemler bütünüdür. Tabuların çoğunlukla kutsal olanla bir bağlantısı vardır. Tabunun çiğnenmesi yani yasağın delinmesi durumunda ise, bir ceza ile karşı karşıya kalınacağına inanılmaktadır.

Mit ve tabuya dair kısa bilgilerden sonra İran'dan derlenen miti içerisindeki unsurları göz önünde bulundurarak inceleyebiliriz. Miti iki başlık altında çözümlemek mümkündür; 1. Mitin aktarım biçimi bakımından çözümlenmesi, 2. Mitin içerik ve iletisi bakımından çözümlenmesi. Birinci maddede mit dil ve aktarım yönüyle irdelenmiş, ikinci maddede ise mitte yer alan tabu ve cezalar bakımından bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Mitin aktarım biçimi bakımından çözümlenmesi

Alan araştırmalarımız sırasında masalın gündüz anlatılmayacağına dair genel bir inançla karşılaşmıştır. Hatta pek çok kişi bu nedenle masal icrası için bizi akşam saatinde evine davet etmiştir. Kaynak kişilere niçin gündüz masal anlatılmayacağı sorulduğunda, bazı kaynak kişiler gece masal anlatmanın günah olduğunu söylemişler bazıları ise, bu konu hakkında bilgilerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Hımıs köyünde yaşayan iki kardeş masal anlatıcısının gündüz masal anlatmanın niçin sakıncalı olduğunu ortaya koyan anlatısına kadar bu durum bize sır olarak kalmıştı. Üstelik bu anlatıda yalnızca masalın icra zamanı değil, bilmece icra zamanına dair bir yasaklama da söz konusuydu. Ancak anlatılan mitin içeriğinden önce onun anlatım veya aktarım biçimi dikkatimizi çekmiştir.

Anlatım veya aktarım biçiminden kastımız, kaynak kişinin bu yasağı ve cezayı sanki birinci ağız gibi nakletmesidir. Şöyle ki anlatıda kaynak kişi "Gündüz masal anlatılmaz; gece bilmece sorulmaz. Eğer buna uymazsak öbür dünyada kızıl tokmakla cezalandırılırız." gibi bir ifade kullanmamıştır. Bizzat anlatıcı birinci ağız ya da Tanrısal ses gibi "Gündüz masal anlatan, gece bilmece soran! O dünyaya gelmeyecek misin?! Kızıl tokmağı görmeyecek misin?!" demektedir. Yani bizzat kanun koyucunun veya o dünyayı gören birinin ağızıyla aktarım yapılmaktadır. Bu tip aktarımlar genellikle ya kutsal kitaplarda ya da ilahî anlatıcı tekniği ile oluşturulmuş edebi eserlerde görülmektedir. Bu ifadeleri mit olarak değerlendirmemizin sebeplerinden biri de bu cümlenin naklediliş biçimidir.

İlahi ya da tanrısal anlatıcı tekniğiyle aktarılan bu mit, bize göre, sözlü kültür geleneğinin çok kuvvetli olduğu bir damarı devam ettiren ve anlatı zamanı ile ilgili yasaklara hala inanan anlatıcının, anlatıyı ilk zamanlardaki şekliyle aktarmasıdır.

2. Mitin içerik ve iletisi bakımından çözümlenmesi

Masal ve bilmece anlatım zamanı ile ilgili mit, aynı zamanda kutsal ile ilişkili bir tabuyu içermektedir. Türk sözlü kültüründe anlatılar ve anlatıcılar aynı zamanda kutsal ile bağlantılıdır. Anlatıcıların veya şamanların icra ettikleri anlatılar öte dünya ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu nedenle anlatı zamanı ile ilgili yasaklar ve sınırlamalar söz konusu olmuştur. İncelememize konu olan mitte de böylesi bir yasağın varlığından ötürü, bu anlatının da kutsal olanla bağlantılı bir geleneğin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla anlatıda gündüz

masal anlatan, gece bilmece soran kişinin öbür dünyada kızıl tokmak ile cezalandırılacağı belirtilmektedir.

Cezalandırmanın şeklinden önce cezanın verileceği yer dikkat çekmektedir. Anlatı metninde “o dünya” olarak geçen yer Türkiye Türkçesine öbür dünya şeklinde aktarılmıştır. Öbür dünya ise pek çok dinde yer alan ve ölümden sonra gidileceği düşünülen bir yerdir. Burada günahkâr olanlar günahlarının derecesine göre çeşitli şekillerde cezalandırılacaktır. İslam kültürünün hâkim olduğu Türk yerleşim bölgelerinden biri olan İran’daki bir anlatmada öbür dünya ya da ahiret inancının anlatılara yansması gayet doğaldır. Söz konusu mitte o dünya şeklinde anlatılan yer ölümden sonra gidilecek yer olan öbür dünyadır.

Mite göre, anlatı zamanına dair yasağı çiğneyen, yani gündüz masal anlatan, gece bilmece soran kişi öbür dünyada “kızıl tokmağı” görecektir. Kızıl tokmak ile cezalandırılacak, kısacası dayak yiyecektir. Kızıl tokmak ifadesi bize Türkiye Türkçesinde sıkça karşılaşılan “kızılılık sopası” ifadesini hatırlatmaktadır. Bilindiği üzere kızılılık sopası dayak cezasında kullanılan bir sopadır. Kızılılık ağacından yapılan bu sopa esnektir ve az bir güçle dahi vurulsa çok can yakar. Bu nedenle kızılılık sopası hem günümüzde hem de geçmişte dayak atmak için kullanılan bir sopa olmuştur. Hatta Osmanlı döneminde “değnek cezası” için kızılılık sopası kullanılmıştır (Tan, 1990: 547). Derlenen mitte buna kızıl tokmak denilmektedir. Anlatıda kızıl kelimesi Azerbaycan’da yaygın olan “altın” anlamıyla değil, bir diğer anlamı olan “kızıl/kırmızı” anlamıyla yani Türkiye Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır. Tokmak ise Azerbaycan Türkçesindeki ifadesiyle “ağaç” yani sopa şeklinde adlandırılmıştır. Sonuç olarak mitindeki kızıl tokmak, kızılılık sopasına karşılık gelen ve dayak atılan bir cezalandırma aracıdır.

Bir ceza karşılığı olarak sopa ile dövülme İslam hukukunda da görülen bir uygulamadır. Özellikle “zina”, “şarap içme” ve “zina isnad ederek iftira atma” suçlarını işleyen kimselerin sopayla vurulmak suretiyle cezalandırıldığını bilmekteyiz (Akbulut, 2003: 174-176). Dini cezalar içerisinde yer alan bir cezanın, sözlü kültür ürünleri ile ilgili tabuların çiğnenmesi sonucunda da uygulanacak olması veya bunun tasavvur edilmesi oldukça ilginçtir. Buradan hareketle, sözlü kültürün kuvvetli olduğu bir dönemde anlatıların en az kutsal metinler kadar önemli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Sözlü kültür araştırmalarının geniş kapsamlı olduğunu göz önünde bulundurarak anlatı türleri hakkında genellemeler yapmaktan şu aşamada kaçınmanın daha doğru olacağı düşünülmektedir. İncelemenin başında belirttiğimiz üzere anlatı türlerinin bağlamları üzerine daha fazla çalışma yapılması ve Türk sözlü kültürünün bir bütün halinde özelliklerinin belirlenmesi söz konusu olabilir. Ancak şu anda yani hem genel olarak günümüze kadar yapılan çalışmalardan hem de bu incelemeden hareketle böylesi bir çıkarım yapmak olanaksızdır. Bu nedenle burada yalnızca incelememizde elde ettiğimiz bulgular ve bu bulgulardan yaptığımız çıkarımlar maddeler halinde sıralanabilir.

Gece masal anlatan, gündüz bilmece soran kimsenin öbür dünyada kızıl sopa ile cezalandırılacağına belirtildiği mit bize şu bilgileri vermekte ve bazı çıkarımlar yapmayı sağlamaktadır:

Anlatıya göre, gündüz masal anlatmak, gece bilmece sormak bir tabudur. Tabunun çiğnenmesi durumunda anlatıcı öbür dünyada kızıl sopa ile cezalandırılır. Yörede, masal ve bilmece icraları belirli zamanlarda yapılmaktadır. Buradan hareketle sözlü kültür ürünleri ve bunların icralarının kutsalla ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla bugün estetik veya eğlendirici yönleriyle ön plana çıkan türlerin geçmişte din veya inançlarla sıkı sıkıya bağlı olabileceği fikri uyanmaktadır. Anlatı kültürü ve inanç unsuru arasındaki olası bağdan yola çıkarak anlatıcıların, sözlü kültür ürünleriyle ilgili yasakları çiğnediklerinde öbür dünyada dövülerek cezalandırılacaklarına inandıkları da görülmektedir. Bu anlatının ışığında, Türk sözlü geleneğinin bir dönem itibarıyla en az kutsal metinler kadar güçlü ve etkili olduğunu söylemek mümkündür. Makalede, sözlü kültür ürünlerinin tanım ve tasnifinde bütüncül yaklaşımlar için, anlatıların icra zamanına dair inanç ve pratiklerle ilgili araştırmalara ağırlık verilmesinin gerekliliği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- AÇA, Mehmet (2007). “Destan ve Masal Anlatımı Zamanı ile Ortamını Belirleyen İnanışlar Nelerdir?” *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir) Bildiri Kitabı I*. Ed. Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin. Ankara: Ege Üniversitesi Yay, s. 13-22.
- AKBULUT, İlhan (2003). “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, s. 167-181.
- BAŞGÖZ, İlhan; Andreas Tietze (1999). *Türk Halkının Bilmeceleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı yay.
- BAUMAN, Richard (1983). “Then Field Study of Folklore in Context”, *Handbook of American Folklore* (ed. Richard M. Dorson) Bloomington: Indiana University Press. s. 362-368.
- BEN-AMOS, Dan (2006). “Şartlar ve Çevre İçinde Folklorun Bir Tanımına Doğru” (çev. Metin Ekici), *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, Yay. Haz. M. Öcal Oğuz vd. Ankara: Geleneksel yay., s. 27-39.
- ÇAĞATAY, Saadet (1974). “Türklerde Bâtil İnançlar Arasında Tabu”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri 8-14 Ekim 1973*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 365-372.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ.
- DOUGLAS, Mary (2017). *Saflık ve Tehlike Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi* (çev. Emine Ayhan). İstanbul: Metis Yay.
- DUNDES, Alan (2006). “Doku, Metin ve Konteks” (çev. Metin Ekici), *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, Yay. Haz. M. Öcal Oğuz vd. Ankara: Geleneksel yay. , s. 40-52.
- ELİADE, Mircea (1993). *Mitlerin Özellikleri*. İstanbul: Simavi Yay.
- FRAZER, George J. (2019). *Ruhun Tehlikeleri ve Tabu* (çev. İsmail Hakkı Yılmaz). İstanbul: Pinhan Yay.
- _____ (2021). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri* (çev. Mehmet H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- GURBANOV, G. (1960). *Türkmen Halk Matalları*. Aşabad: YY.
- GÜLTEKİN, Mustafa (2017). “Kazan Tatar Türklerinde Masal Anlatma Geleneği”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7–Sayı 14, Aralık, s. 358-373.
- LVOVA, E. L. vd (2013). *Güney Sibiryaya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, Simge ve Ritüel* (çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yay.

ÖRNEK, Sedat V. (2014). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: BilgeSu yay.

RADCLIFFE-BROWN, A. R (1952). *Structure and Function in Primitive Society*. Londra: Cohen and West.

ŞAHİN, Halil İ. (2004). Balıkesir Çepni Kültürü. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

TAN, Mine (1990). “Eğitimde Bedensel Ceza”, *A.Ü.Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 23 (2), s. 545-556.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: BAŞGÖZ, İlhan (1974). “Türk Bilmecelerinin Fonksiyonları” (Çev. A. Levent Alpay), *Folklorla Doğru* 37, Aralık, *BÜFK » FD 37. Sayı (boun.edu.tr)*, ss. 29-38. (E.T. 25.05.2022)

URL-2: SOKOLOV, Yuri M. (1975). “Bilmeceler” (Çev.Uğur Sarı), *Folklorla Doğru* 38, *BÜFK » FD 38. Sayı (boun.edu.tr)*, ss. 13-16. (E.T. 25.05.2022)

URL-3: ŞAUL, Mahir (1974). “Dünyada Bilmece Araştırmaları”, *Folklorla Doğru* 37, Aralık, *BÜFK » FD 37. Sayı (boun.edu.tr)*, ss. 80-86. (E.T. 25.05.2022)

Sözlü Kaynak

KK: Gülistan Tesellizâde, Kadın, 71, Hımıs (Halhal, İran), Ev hanımı, Okula gitmemiş, 01.05.2022

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru olan herhangi bir kişi bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Bu makale derlemeye dayalı bir çalışmanın ürünüdür.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Author’s Note: This article is the product of a review-based study.

Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.